

УДК:316.4.066

І. О. МАРТИНЮК, Н. І. СОБОЛЄВА

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЇ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Соціальну напруженість розглянуто як інтегральний показник стану суспільних відносин; зазначено, що соціальна напруженість стає деструктивним фактором у результаті стійкої й протягом довгого часу не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і ступенем їх задоволення. Наголошено на потребі конструювання науково обґрунтованих методик фіксації соціальної напруженості на підставі доступних для вимірювання латентних ознак.

Ключові слова: соціальна напруженість, суспільна стабільність, кризове суспільство.

Кожне суспільство відрізняється певним рівнем соціальної напруженості, яка тим чи іншим чином визначає його стан і найближчі перспективи розвитку – від упевненого зростання до відкритого конфлікту, від міцної стабільності до непевності й незбалансованості. Слугуючи інтегральним показником стану суспільних відносин, соціальна напруженість є результуючою взаємодії акторів різного рівня, своєрідним «проміжним підсумком», біфуркаційною точкою, що є початком руху в напрямі конструктивного чи, навпаки, деструктивного способу розв'язання суперечностей, що накопичилися. Але в будь-якому разі рівень соціальної напруженості виступає як індикатор імовірних соціальних змін, свідчачи про недостатність задіяних саморегуляційних механізмів.

З погляду зазначеної ролі соціальна напруженість добре «вписується» в пояснювальні схеми як класичних соціологічних теорій (структурно-функціональну чи того ж марксизму в його осучасненій редакції), так і постнекласичні побудови. Так, розглядаючи суспільство в дусі теорії соціального конструювання, виходимо з того, що воно являє собою зафіксовані за рахунок дії механізму структурації (Е. Гіденс) у вигляді інституціональних утворень форми взаємодії соціальних акторів. Оскільки останні апріорі диференційовані внаслідок поділу праці, доступу до влади та ресурсів, майнового становища, рівня і якості споживання тощо, то, вступаючи у взаємодію й намагаючись реалізувати насамперед власні інтереси (збіг інтересів є окремим випадком), її учасники неминуче стикаються із суперечностями, які в певний момент здатні створити напруженість у відносинах, а зрештою, коли накопичення суперечностей досягає критичної межі, призвести до конфлікту між ними.

Соціальна напруженість стає деструктивним фактором у результаті стійкої і тривалий час не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і ступенем

їх задоволення, що серйозно утруднює або взагалі робить неможливою реалізацію цілей та втілюється в накопиченні невдоволення, посиленні агресивності окремих груп і категорій людей, наростанні психологічної втоми та дратівливості у більшості і, відповідно, формуванні протестних настроїв в суспільстві. П. Сорокін, зокрема, пов'язував соціальну напруженість насамперед з рівнем задоволення базових потреб людей і соціальних груп. Посилення почуття незадоволеності призводить до підвищення рівня соціальної напруженості, і якщо не знайдений прийнятний варіант компромісного вирішення конфлікту, то в поведінковому плані актори переходять від конструктивних форм соціальної активності до деструктивних практик, що підсилює безлад і нестабільність серед спільноти.

Зокрема, рівень соціальної напруженості підвищується до критичних значень, коли більшість людей починає суб'єктивно відчувати неможливість повноцінно задовольняти свої соціальні, економічні, політичні, національні, культурні та інші життєво важливі потреби, що призводить до формування в суспільстві «критичної маси» індивідів, які готові до активних дій з тим, щоб практично змінити існуючий порядок речей.

Зважаючи на теоретичну та практичну значущість вивчення проблеми соціальної напруженості, не викликає здивування творчий пошук, здійснюваний у цьому напрямі численними дослідниками, насамперед – представниками західної соціології. Соціальна напруженість трактується в працях західних фахівців як опозиція або конфлікт, який виникає на основі несумісності соціальних цінностей. Е. Дюркгейм користується цим терміном при аналізі процесів дезінтеграції як розриву соціальних зв'язків, втрати ціннісних орієнтирів, посилення соціальної аномії. Р. Мертон акцентував на зростанні соціальної напруженості внаслідок порушення рівноваги між цілями й засобами їх реалізації. Т. Парсонс вводив до структури соціальної дії нормативну складову, яка в процесі реалізації цієї дії могла виступати джерелом соціальної напруги та потенційного конфлікту. Н. Смелзер, розвиваючи цей напрям, визначає соціальну напруженість як неузгодженість між компонентами дій і, як наслідок, їх неадекватне функціонування. К. Райт підкреслював момент розбіжності ініціатив (цілей і стратегій міжгрупової поведінки) у структурі суспільства. Соціальну напруженість традиційно розглядали в соціологічній і соціально-психологічній літературі в конфліктологічній парадигмі в одному ряду з такими феноменами, як соціальна дезінтеграція, ослаблення солідарності на рівні соціальних груп і суспільства загалом, ціннісна криза, соціальна аномія, втрата соціальної ідентичності, фрустрація, депривація, соціальні девіації, класова боротьба та протистояння різних соціальних груп і суспільно-політичних формувань.

Останнім часом соціальну напруженість досить активно вивчають у межах теорії соціального стресу. Багато досліджень присвячено близьким проблемам, таким як соціальний настрій, самопочуття населення, соціальне неблагополуччя, соціальне безумство тощо.

Утім, якщо спробувати охопити широким узагальненням численні напрацювання з приводу проблеми соціальної напруженості, накопичені в межах західної соціологічної традиції, можна констатувати, що вивчення соціальної напруженості тяжіє, з одного боку, до індивідуалізації причин напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, зміщуючи акцент із соціального на індивідуально-особистісний рівень аналізу проблеми, з другого – до зведення проблеми соціальної напруженості до складової частини конфліктології, тобто вивчення її з погляду соціальних конфліктів і способів їх розв'язання (Р. Дарендорф, Г. Блумер, Л. Козер, Р. Майєрс).

Певний доробок накопичений у радянській, а згодом – російській, соціології. Поняття «соціальна напруженість» було залучене до соціологічного арсеналу наприкінці 1980-х рр. На цей період припадає активне його застосування як соціологами, так і представниками інших соціально-гуманітарних наук. Термін «соціальна напруженість» доволі точно відбивав стан суспільних відносин і масової свідомості, характерних для тих часів, саме тому дуже часто його використовували гуманітарії, а також політики, журналісти й навіть пересічні громадяни як синонім неблагополучної, гострої, кризової ситуації.

Масове застосування терміна в численних публіцистичних виданнях, які оперували ним на власний розсуд, ініціювало подвійний вплив на буденну й водночас на наукову свідомість. З одного боку, у відповідь на цей виклик часу з'явився ряд наукових праць, спеціально присвячених теоретичному осмисленню проблеми соціальної напруженості в різних сферах і на різних рівнях суспільства: у сфері праці та трудових відносин, у політиці, в освіті, у сфері міжнаціональних відносин, у різних спільнотах і колективах, зокрема, армійських. Тоді ж були здійснені й перші спроби створення спеціальних методик і процедур для вимірювання соціальної напруженості, що базувалися як на опитувальних методах збору інформації, так і на використанні даних державної статистики. У цих виданнях з різним ступенем повноти й деталізації розглядали теоретичні та прикладні аспекти проблеми: природа соціальної напруженості, джерела її виникнення, основні фактори, що детермінують її рівень та інтенсивність, шляхи й способи її ослаблення, методи її соціальної діагностики тощо. Однак, з другого боку, незважаючи на значну роботу в напрямі соціологічного та соціально-психологічного вивчення проблеми, багато важливих питань не отримали достатнього розгляду або зовсім залишилися за межами дослідження.

Насамперед, відзначимо відсутність чіткої наукової дефініції самого поняття «соціальна напруженість». Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетення з ідеологічним, політичним, моральним, парадигмальним дискурсами, зумовила подальше створення значної кількості дефініцій соціальної напруженості. І досі цей термін зазвичай використовують у гранично широкому, швидше публіцистичному, ніж науковому значенні. Сучасні зарубіжні й українські дослідники проблеми соціа-

льної напруженості зосереджують увагу на різних аспектах і різних рівнях прояву цього феномена, починаючи від локальної чи парціальної напруженості, що зачіпає, хоч би й значною мірою, обмежену категорію населення – певну територіальну групу чи соціальний прошарок, і закінчуючи соціальною напруженістю суспільства загалом, де останню розглядають як інтегративний показник стабільності/дестабілізації. У результаті його межі стають розмитими, а зміст – нечітко визначеним, що призводить до підміни цього поняття іншими, близькими за змістом, але не тотожними йому («конфлікт», «аномія», «депривація», «передконфліктна ситуація» тощо). Справді, з огляду на складність, багатозначність і навіть деяку аморфність цього явища навряд чи можна синтезувати його вичерпну дефініцію. Найбільш продуктивною видається його інтерпретація з погляду постнекласичної наукової традиції, згідно з якою підкреслюються ті ознаки, що видаються істотними з позиції конкретних дослідницьких завдань. Тож, не претендуючи на всебічність запропонованого нами тлумачення, ми розглядаємо соціальну напруженість як таке соціальне явище, що відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксує певне протистояння тих чи тих акторів у період кризового розвитку суспільства. Відтак, на наш погляд, **соціальна напруженість – якісний стан відносин між соціальними акторами, що перебувають у взаємодії, який зумовлений повною або частковою несумісністю їх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні.**

Оскільки полем формування соціальної напруженості виступає вся система суспільних відносин, при тому в нерозривному динамічному взаємозв'язку, треба наголосити на мультифакторній і мультиморфній природі соціальної напруженості, а відтак вимагає теоретичного осмислення співіснування різних видів соціальної напруженості. Іншим принциповим моментом є стохастичний характер явища соціальної напруженості – причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує у вигляді тенденції, але аж ніяк не жорсткої детермінації. Із цих позицій надзвичайно важливою є роль соціальної ситуації у виникненні напруженості: ситуативна конфігурація чинників напруженості слугує безпосередньою причиною її виникнення.

Ряд принципових питань теоретико-методологічного і методичного характеру також опинився за межами розгляду. Зокрема, недослідженими є концептуальні проблеми, пов'язані з аналізом співвідношення понять «соціальна напруженість», «соціальне самопочуття», «задоволеність/незадоволеність», «соціальний стрес» тощо. Слабо вивчені питання про соціально-психологічні механізми визрівання та закономірності розвитку соціальної напруженості й, відповідно, про ресурси її подолання в процесі виходу з кризового стану. Відсутня критична рефлексія з приводу методичного арсеналу, накопиченого вітчизняними та зарубіжними дослідниками для вимірювання рівня соціальної напруженості. На сьогодні практично відсутні праці, присвячені комплексному дослідженню соціальної напруженості

в сучасному українському суспільстві та визначенню шляхів її подолання. Тобто, незважаючи на те, що проблема соціальної напруженості має досить широку літературну базу в соціології та відрізняється наявністю неабиякої кількості публікацій, присвячених дослідженню взаємопов'язаних питань безпосередньо в суміжних дисциплінах, очевидна необхідність проведення подальшої роботи в напрямі операціоналізації й концептуалізації цього поняття в соціологічній науці. Цей перелік можна продовжити, надто коли йдеться про українське суспільство.

Для сучасного українського суспільства характерний високий ступінь соціальної напруженості. Політична та економічна нестабільність, війна на Донбасі в поєднанні з різким погіршенням рівня життя й втратою колишньої системи соціальних гарантій – усе це позначається на соціально-психологічному стані всіх верств населення, суспільства загалом. Особливість нинішнього кризового стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституціональна система не може взяти на себе роль гаранта керованості й стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про нагромадження кризи державності, яка виявляється, зокрема, у спонтанних ситуативних загостреннях соціальної напруженості в різних сферах суспільного життя. Ідеться про так звану «тривалу напруженість», яка супроводжує радикальні суспільні перетворення, що відбуваються під час пострадянської розбудови економічної та політичної систем, даючи право говорити про кризовість суспільства. Теоретичне вивчення підвалин, на яких ґрунтується ця соціальна напруженість, є одним з найактуальніших завдань української соціології й соціальної психології.

Поняття «кризове суспільство» означає соціум, у якому відбуваються серйозні розбалансування функцій, тривають процеси, здатні викликати деформації й руйнування усталеної організації життя. Суспільство, що перебуває постійно в кризовому стані, відзначається недостатньою координаністю зусиль його основних інститутів: політичних, економічних, соціальних, моральних. Як результат, зазнають викривлень взаємодії соціальних інститутів, а їх неефективність, своєю чергою, раз по раз ініціює збої соціального порядку, що потенційно загрожує зруйнуванням підвалин суспільства.

Саме внаслідок розбалансування й неузгодженості взаємозв'язків між інститутами, групами, іншими агентами кризового суспільства соціальна напруженість не тільки набуває тривалих форм, а й здатна швидко переходити від латентного стану до гострих форм конфліктного протистояння. Для кризового соціуму характерні нестабільність, здатність до калейдоскопічних змін, що виявляються, зокрема, у частій зміні правил і норм відносин між соціальними інститутами, групами, навіть індивідуальними акторами, а, отже, знецінює стабілізуючу роль механізмів легітимації. Водночас аномійні прояви десакралізації суспільних норм, що виникають під тиском соціальної напруженості, не тільки призводять до послаб-

лення дії формальних інститутів, а й створюють сприятливі умови для їх трансформації або навіть повної заміни.

Таким чином, актуальною проблемою соціології є з'ясування закономірностей процесів виникнення й динаміки соціальної напруженості, причин і наслідків відхилень рівня соціальної напруженості від «нормальних значень», способів прогнозування та профілактики кризових ситуацій, пов'язаних із цими відхиленнями від «фонового» рівня. Соціальну напруженість можна розглядати як складний соціальний феномен, який акумулює динаміку емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства загалом, його частини або окремих соціальних груп), детермінованих ступенем задоволеності людей умовами та якістю життя в суспільстві й своїм становищем у ньому. Рівень соціальної напруженості дає змогу судити про ступінь соціальної стабільності, зростаючи в умовах і обставинах порушення сформованого соціального порядку, що сприймається суб'єктом як перевищення суб'єктивно допустимої міри тиску з боку природного чи соціального середовища і мобілізує суб'єкта на активні дії для нейтралізації джерел напруги. Завдання полягає не в тому, щоб повністю усунути соціальну напруженість, а в тому, щоб не допустити її розвитку в некерований і руйнівний конфлікт, який не допускає компромісного вирішення й можливості консенсусу.

Не менш нагальною виглядає потреба не тільки теоретичного осмислення феномена соціальної напруженості, а й конструювання науково обґрунтованих методик її фіксації та вимірювання. Зважаючи на це, завдання соціології полягає в тому, щоб дослідити фактори, які впливають на динаміку напруженості в суспільстві загалом та в різних соціальних групах і розробити надійні діагностичні та прогностичні інструменти, які могли б сприяти вирішенню цього завдання.

При цьому необхідно брати до уваги розмаїття форм існування соціальної напруженості. Остання як феномен виявляється на соціально-психологічному й поведінковому рівнях і виражається в таких формах, як:

- 1) поширення настроїв незадоволеності існуючою ситуацією в тій чи іншій життєво важливій сфері;
- 2) втрата довіри до влади та найважливіших соціальних інститутів;
- 3) посилення страхів, наростання песимізму й невпевненості в майбутньому;
- 4) стихійні масові прояви ажіотажного попиту на продукти харчування й товари першої необхідності з метою створення «стратегічних запасів на чорний день»;
- 5) добровільна та вимушена міграція до інших регіонів і за кордон;
- 6) протестні форми поведінки, що свідчать про загострення конфліктів, мітинги, демонстрації, страйки та інші форми громадянської непокорі;
- 7) активізація криміналу й діяльності різних екстремістських груп, терористичні акти, різні форми безпосереднього протистояння та боротьби соціальних груп аж до збройного.

Соціальна напруженість тісно пов'язана з динамікою громадської думки й соціальних настроїв. Суб'єктивними референтами соціальної напруженості виступають думки людей, що виражають їх ставлення до тих чи інших подій, оцінки умов життя та ступеня задоволення життєво важливих потреб, стану суспільних відносин у різних сферах життя, дотримання основних прав і свобод, довіра до соціальних інститутів та соціального середовища тощо.

З посиленням «детонуючих моментів» наростання соціальної напруженості проходить такі фази:

1) латентне наростання невдоволення, підвищення рівня тривожності та фрустрації в суспільстві – для цієї фази характерні неорганізоване й в основному вербальне вираження незадоволеності, зростання стурбованості і страхів у зв'язку з порушенням звичного ходу речей без ясного усвідомлення причин та масштабів змін;

2) загострення напруженості, пов'язане з усвідомленням незадоволеності існуючим станом, усвідомлення ситуації як такої, що реально загрожує інтересам соціальних суб'єктів, конкретизація інтересів, причому зростання рівня напруженості приводить до поляризації інтересів соціальних груп і переходу їх на рівень конфліктних взаємодій – у цій фазі відчуття ненормальності того, що відбувається, набуває форми аргументованих оцінок з боку більшості населення та водночас поєднується з пошуком причин і суб'єктів, «відповідальних» за ситуацію, що склалася;

3) формування установок на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, готовності до активних дій з метою досягнення поставлених цілей – для цієї фази характерно виникнення осередків протистояння на рівні окремих соціальних груп по лінії «ми – вони», які зникають лише тоді, коли криза розв'язана або конфлікт вичерпаний.

Вважаємо перспективним і продуктивним з погляду прогнозування й діагностики соціальної напруженості виявлення латентних ознак соціальної напруженості, до яких концептуально можна зарахувати такі:

а) **негативні очікування населення**, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, перспектив подальшого існування української держави й суспільства;

б) **поширеність страхів** щодо різних загроз (реальних чи уявних), таких як заклопотаність певної частини дорослого населення України неможливістю для їх дітей здобути гарну освіту; наростання в певній частині населення страху злиднів; невдоволення частини населення регіональною диференціацією рівня та якості життя; міграційні настрої, хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу тощо;

в) **ступінь недовіри** до провідних соціальних акторів та їх діяльності, зокрема, до основних владних і громадських інститутів.

Зрозуміло, що безпосередньо виявити ці ознаки в умонастрої населення досить складно. Усі такі ознаки можуть мати різні рівні розвиненості, і лише в своїй сукупності визначають дійсний рівень соціальної напру-

женості в соціальному співтоваристві. Вважаємо, однак, що вивчення латентного рівня соціальної напруженості має відігравати визначальну роль при аналізі загального стану соціальної напруженості, оскільки з погляду прогностичного потенціалу щодо потенційного масштабу й сили (величини) конфлікту, що назріває, цей аналіз видається продуктивнішим від прогнозування, яке будуватиметься на вивченні самих лише явних ознак.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2017.

Мартынюк И. О., Соболева Н. И. Социальная напряженность в оптике социологии: концептуализация проблемы

В статье социальная напряженность рассматривается в качестве интегрального показателя состояния общественных отношений; утверждается, что социальная напряженность становится деструктивным фактором в результате устойчивой и долгое время не разрешаемой ситуации несогласованности между потребностями, интересами, социальными ожиданиями социальных субъектов и степенью их удовлетворения. Отмечается необходимость конструирования научно обоснованных методик фиксации социальной напряженности на основании доступных для измерения латентных признаков.

Ключевые слова: социальная напряженность, стабильность общества, кризисное общество.

Martyniuk I., Sobolieva N. Social Tension in the Optics of Sociology: the Conceptualization of the Problem

In the article, social tension is considered as an integral indicator of the state of social relations; It is argued that social tensions become a destructive factor as a result of a stable and long time unresolved situation of inconsistency between needs, interests, social expectations of social actors and the degree of their satisfaction. It is determined that social tension is a qualitative state of relations between social actors in interaction, which is caused by complete or partial incompatibility of their intentions, representations, expectations, values, interests and potential capable of causing a conflict at the behavioral level. The conclusion is that the peculiarity of the current crisis situation in Ukrainian society is that no institutional system can assume the role of guarantor of controllability and stability of the entire social system, which testifies to the emergence of the crisis of statehood. The necessity of constructing scientifically grounded methods of fixing social tension is emphasized on the basis of latent signs available for measuring.

It has been established that social tensions are closely related to the dynamics of public opinion and social sentiment. Subjective references of social tension are the thoughts of people expressing their attitude to certain events, assessing the living conditions and the degree of satisfaction of vital needs, the state of social relations in different spheres of life, observance of fundamental rights and freedoms, trust in social institutions and social environment.

In the analysis of the general state of social tension, according to the authors, the determining role should play the study of its latent level, whose indicators serve: negative expectations of the population; Prevalence of fears about various threats; The degree of distrust according to leading social actors and their activities.

It is noted that the increase in social tensions passes the following phases: a latent increase of dissatisfaction, an increase of anxiety and frustration in society; Tension increase associated with the polarization of interests of social groups; Formation of installations on protest actions.

Key words: social tension, social stability, crisis society.